

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 25:1 (2020), SS. 93-110.

Makale Gönderim Tarihi: 06.03.2020 Makale Kabul Tarihi: 25.05.2020

Araştırma Makalesi

İSTİKÂMET ÜZERE BULUNMANIN TEZAHÜRLERİ

Hasan BULUT*

Öz

Müminler için asıl amaç, Allah'ın (cc) hoşnutluğunu elde ederek dünya ve ahiret saadetine nail olmaktır. Bu hedefe en doğru ve en kısa yoldan ulaşmak elzemdir. Genel manada insanları, özelde ise müminleri, ilâhî rızaya ve asil saadete namzet kılan Yüce Allah, Peygamberleri aracılığıyla en sağlam ve doğru yolu bildirmiştir. Kuşkusuz bu, sırât-ı müstakîm yoludur. Hak Teâlâ bu yolu, saadete kavuşmak isteyenler için bir vasıta kılmış ve buna tabi olmak gerektiğini birçok ayette belirtmiştir. Bu ilâhî davet doğrultusunda istikâmet üzere olmak, doğrusu çok büyük bir lütuftur. Böyle bir lütuftan mahrum kalmak ise, dünya ve ahiret açısından nasipsizlik ve ciddi bir kayıp demektir. İşte bu çalışma ile dil, fiil (amel) ve kalpte istikâmetin nasıl, ne şekilde tezahür ettiği Kur'ân ve sünnet doğrultusunda izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, İstikâmet, Dil, Fiil, Kalp.

Manifestations of Righteousness (İstikamet) in Some Basic Areas

Abstract

The main purpose of Muslims are to gain the world bliss and hereafter bliss by obtaining consent of Allah. It is essential to achieve this goal in the most accurate and right way. Almighty Allah, who has nominated people in general, and believers in particular, for divine gladness and real happiness, presents people the shortest way to get his consent through his Prophets. This road is undoubtedly the way of "Sırata'l Müstakim". Allah reports in several verses of the Qur'an that Allah makes this way a means to attain his consent and happiness and follow him. To be in the right direction of this divine invitation, it is indeed a great blessing. Being deprived of such a blessing means unfortunate and serious loss for the world and the hereafter. In this study, how and in which way language, action (deed), and heart righteousness appear will be explained in the light of the Qur'an and sunnah.

Atıf: Bulut, Hasan. "İstikâmet Üzere Bulunmanın Tezahürleri", *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25:1 (2020): 93-110.

* Dr., MEB, hasanbulut1244@gmail.com Orcid no: 0000-0001-2345-6789

Key Words: Comment, Direction, language, Action, Heart

Giriş

Kur'ân, insanlara doğru yolun dışında kalanları "batıl yollar" olarak tanıtmış, "sırât-ı müstakîm" ve "istikâmet" kavramlarıyla da doğru yolu haber vererek kullarını fitrat çizgisinde tutmayı hedeflemiştir.¹ Hür irade ile donatılan insan bu sebeple yaptıklarından sorumlu tutulmuş, şeytan tarafından temsil edilen batıl yollardan sakınılması istenmiştir.

Başiboş yaratılmayan insanın bu dünyadaki nihai amacı kendisini yoktan var eden Rabbine karşı kulluk görevini eksiksiz yerine getirip O'nun rızasını kazanmaktır. Söz konusu bu ana gaye de kulun tüm eylemlerinde istikameti merkeze almasını zorunlu kılmaktadır.

Ferdi istikamete ulaştırılan süreçler ne kadar zor olursa olsun, esasen bundan daha meşakkatli olanı, istikamet üzere kalabilmektir. Çünkü bizlerden sadır olan söz ve fiillerin anlam dünyasında yer edinip tutunabilmesi için aslolan husus, sürekliliktir. Bu sürekliliğin sonuçsuz kalması, Müslümanca düşünüp yaşama noktasında tahrifat ve yozlaşmalara, bazı eksen kaymalarına sebebiyet verebilmekte; neticede insanın nefisle ve kötülüklerle olan ezeli mücadelesinde onu mağlubiyete sürüklemektedir. Bu açıdan bakıldığında istikamet için gerekli olan en önemli unsur, nefsin ve hayatın kötü telkin ve tuzaklarına bariyerler çekerek Hak Teâlâ ile doğrudan ve güvenli bir bağlılığı her daim canlı tutmaktır. Nitekim insanları kemale ulaştırılan Yüce Allah ile kurulan en önemli iletişim olan namazın her rekâtında okunan; "*Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil*"² ayetinde geçen hidayet talebi; peygamberler, sıddıklar, şehitler ve Allah'ın salih kullarının öncülüğünde, O'nun (cc) hidayet iklimiyle hemhal olmuş muhkem ve sarsılmaz bir duruşu ifade etmektedir.

1. İstikâmet ve Sırât-ı Müstakîm Kavramlarının Anlam Alanları

1.1. İstikâmet Kavramının Anlam Alanı

(مَسَاقِمًا) fiilinin istif'al babından gelen bir mastar olan istikâmet kelimesi lügatte, eğriliğin zıddı olarak bilinir. "Düz bir çizgi üzerinde olan yol, düzelmek, doğrulmak, itidalli olmak,³ aklın gereğini yapmak, dik durmak, doğru, isabetli

¹ Tahrîm, 66/6.

² Fatîha, 1/6-7.

³ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcû'l-Luğâ*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1990, c. V, s. 2017; Râgîb el-İsfahânî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredât*, trc. Mustafa Yıldız, Çıra Yay., İstanbul, 2017, s. 823.

olmak, doğruluktan ve adaletten ayrılmamak, kıymet biçmek, denge kurmak, övmek, vezinli olmak" gibi anlamlara gelir.⁴

Genel anlamda istikâmet, "sağa sola sapma göstermeksizin herhangi bir yönde itidal üzere devamlılık göstermek" demektir.⁵ Ayrıca "ifrât ve tefrîte düşmeden inanç, davranış, yaşayış ve ahlâkta dosdoğru, dürüst olmak, doğru yolda yürümek, ahde vefa göstermek, itidal üzere daim olmak, adaletle hükmetmek, Allah'ın (cc) emirlerine itaat etmek, yasakladıklarından sakınmak suretiyle O'na kul olmayı içtenlikle kabul etmek" ⁶ olarak da tanımlanır. Şer'î ve örfî anlamıyla istikamet ise, insanın yaratıldığı İslam fitratı üzere ilahî emirlere uyup yasaklarından kaçınarak hayatını şer'î kurallara uygun olarak sürdürmesidir.⁷

İstikamet kelimesinin türetildiği "kvm" fiili Kur'an'da 207'ye yakın ayette: Tasdik,⁸ namaz, dua,⁹ yerine getirme,¹⁰ samimi olma,¹¹ İslâm'ı tebliğ,¹² başında dikilip zorlama¹³ vb. anlamlarda geçer.¹⁴ Öte taraftan, din kelimesiyle kayyim kelimesinden meydana gelen "ed-dînü'l-kayyim" kavramı, doğru, gerçek, hak din manasına gelir.¹⁵ "Kayyime" kelimesi kitap kelimesiyle birleşince de, "kütübün kayyime" en doğru hükümleri içeren anlamında hatasız ve tahrif edilmemiş kitap olan Kur'an'ı ifade eder.¹⁶

Kur'an'da sırat kelimesi; ¹⁷ kıstas,¹⁸ hüdâ,¹⁹ tarik²⁰ kelimeleri doğru ve batıl yolları ifade etmek için kullanılır. "Sırat" ile "müstakim" kelimeleri otuz bir

⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, c. IV, s. 1634; İsfahânî, *Müfredât*, s. 823; Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, Fazilet Yay., Kahire, 1403, s. 20.

⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, c. V, s. 2017; İsfahânî, *Müfredât*, s. 823.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm'il-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî, İbrâhîm Etfîş, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1964, c. V, s. 3335; İsfahânî, *Müfredât*, s. 823; Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s. 20.

⁷ Şibbir Ahmet Osmani, *Fethü'l-Mülhim*, Dimeşk, 2006, c. I, s. 413; Zeki Koçak, "Amel ve Ahlakta İstikamet Üzere Olmak", *Diyanet Aylık Dergisi*, Ankara, Temmuz 2018, Sayı 331, s. 10.

⁸ Tevbe, 9/5.

⁹ el-Bakara, 2/238.

¹⁰ İsrâ, 17/78.

¹¹ Yûnus, 10/105.

¹² Mudessir, 75/2.

¹³ Âl-i İmran, 3/75.

¹⁴ Muhammed Fu'ad Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut ts., s. 578-581.

¹⁵ Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmud el- Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm Ve's-Seb'il-Mesânî*, Beyrut, ts. c. XXX, s. 204.

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesu'r-Risâle, Kâhire, 1420/2000, c. XXX, s. 263.

¹⁷ Fâtiha, 1/6-7.

¹⁸ İsrâ, 17/35.

¹⁹ Hac, 22/67.

²⁰ Kaf, 46/30.

ayette birlikte geçer.²¹ Konuyla ilgili ayetlerde geçen "kvm" kelimesi, "doğruluk, aşırıktan uzak, sebat ve kararlılık" anlamlarında istikameti ifade ettiği görülür. İstikâmet kelimesi tefsir kaynaklarında, kâmil bir imanla hak yolunda istikrarlı ilerleme, aşırıktan uzak itidal üzere bulunma, tevhîd ile fiillerdeki istikâmet'i birleştirme olarak izah edilir.²² İstikâmet kelimesi hadis kaynaklarında da benzer anlamlarda kullanılır. Kendisine başka bir nasihate ihtiyacı kalmayacak ölçüde bir öneride bulunmasını isteyen sahabe Hz. Peygamber, "Allah'a iman ettim de, sonra da dosdoğru ol"²³ buyurmuştur.

1.2. Sırat-ı Müstakîm

Sırat-ı müstakîm ifadesi, sözlükte "işlek yol; dosdoğru ve apaçık yol" anlamındaki sırat ile "doğru, düzgün, mutedil ve dengeli" anlamlarına gelen müstakîm kelimelerinden oluşur.²⁴ Buna göre sırat-ı müstakîm, "dengeli, apaçık, her türlü aşırıktan uzak, dosdoğru ve hak yol" anlamlarına gelir.

Burada "sırat" kelimesinin "istikamet" ile nitelendirilmesi, şu iki nedene dayandırılabilir: Birincisi, İbn Cerir et-Taberi (ö.310/922)'nin ifadesiyle bu sırat, kendisinde hiçbir yanlışlık bulunmayan dosdoğru bir yoldur.²⁵ İkincisi ise Râgıb el-İsfahani (ö.502/1108)'nin ifadesiyle istikamet, hiçbir eğriliği ve sapması olmayan düz çizgi üzerindeki yol demektir.²⁶ Düz çizgi ise, iki mesafe arasındaki en yakın ve en kısa yolu ifade eder. Dolayısıyla düz çizgi tektir ve değişmez. Bunun dışındaki diğer tüm yamuk çizgiler, hem hedefe ulaştırmaz hem de yolu uzatır.²⁷

Hz. Peygamber'in sırat-ı müstakîm'i hak ve hakikate eriştiren en doğru ve en kısa yol olarak tarif ettiğini Abdullah b. Mes'ud'un (r.a.) şu rivayetinden anlaşılmaktadır: "Hz. Peygamber (s.a.s.) bir gün yere düz bir çizgi çizdi ve etrafında toplanan sahabeye şöyle dedi: 'İşte bu Allah'ın (c.c.) dosdoğru yoludur.' Sonra da bu düz çizginin sağ ve sol taraflarına başka çizgiler çizerek, 'Bunlar da diğer yollardır ki her birinin başında bir şeytan bulunmakta ve kendi yollarına çağırmaktadır.' dedi ve 'İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun. Başka

²¹ Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, s. 580-581.

²² er-Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Gayb (Tefsiru'l-Kebûr)*, trc. Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Sadık Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988, c. XXVII, s. 121-122.

²³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Müslim, *Sahîhu Müslim*, Beyrut, ts., "İman", 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, ts., c. III, s. 413; c. IV, s. 385.

²⁴ Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, (thk.: Yusuf Bikâ'î, İbrâhîm Şemsuddîn, Nedâl Ali), Beyrut, 1426/ 2005, "srt" ve "kvm" md.

²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. I, s. 76.

²⁶ İsfahânî, *Müfredât*, "kvm" md.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. I, s. 258.

yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parça parça edip O'nun yolundan ayırır"²⁸ ayetini okudu.²⁹

Sırat-ı müstakim ifadesi Kur'an-ı Kerim'de toplam otuz üç ayette yer almaktadır.³⁰ Sırat-ı müstakim ile ilgili bu ayetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde insanları doğru yola ulaştıran ve hak yol üzere sebat etmelerini sağlayanın yalnızca Yüce Allah olduğu görülmektedir. Çünkü O (c.c.), bizzat kendisinin dilediği kimseleri dosdoğru yola ileteceğini ve sırat-ı müstakim üzere sabit kılacağını haber vermekle birlikte³¹ peygamberleri ve kendisine hakkıyla iman edenleri dosdoğru yola kesinlikle ulaştıracağını da bildirmektedir.³²

Bazı ayetlerde Hz. Peygamber'in insanları sırat-ı müstakime davet ettiği ifade edilirken³³ bazı âyetlerde de Kur'an'ın insanları dosdoğru yola sevk ettiği haber verilmektedir.³⁴ Ancak Hz. Peygamber (sas) ve Kur'an'ın insanları sırat-ı müstakime ulaştırması, Allah'ın (cc) iradesiyle gerçekleşmektedir.³⁵

Kur'an'a göre sırat-ı müstakim üzere olmak, Allah'a hakkıyla ubudiyette bulunmak anlamına gelir: "*Şüphesiz Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyleyse ona hakkıyla kulluk edin. İşte bu, dosdoğru yoldur.*"³⁶ Hz. Peygamber'e tabi olmak ise, sahibini sırat-ı müstakim üzere sabit kılar.³⁷

Sırat-ı müstakim, sınırlarını bizzat Yüce Allah'ın belirlediği dinin adı olan İslam'dır. Sırat-ı müstakim, tüm peygamberlerin izinde gittikleri ve insanları da kendileriyle birlikte yürümeye davet ettikleri yolun adıdır. Sırat-ı müstakim, Rableri tarafından kendilerine lütufta bulunulan kimselerin yoludur. Bu yol, siddıkların, hak uğruna hayatlarını feda eden şehitlerin ve daima iyi işler yapmaya çalışan salihlerin yoludur. Sırat-ı müstakim, kendisinde hiçbir yanlıştın olmadığı, dosdoğru yoldur. Sırat-ı müstakim, iki nokta arasındaki en kısa yoldur ve yolcusunu güvenli bir şekilde hakikate ulaştırır.³⁸ Kısacası istikamet, ifrat ve tefritten uzak, dengeli, kararlı ve hak yol üzere istikrarlı bir hayat yaşamının adıdır.

²⁸ En'am, 6/153.

²⁹ Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, 1/436.

³⁰ Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 398.

³¹ Bakara, 2/142, 213; En'am, 6/39; Yunus, 10/25.

³² Nisâ, 4/68, 175; En'am, 6/87, 161; Nahl, 16/121; Hac, 22/54; Saffat, 37/118.

³³ En'am, 6/153; Mü'minun, 23/73; Şurâ, 42/52.

³⁴ Maide, 5/16.

³⁵ Kasas, 28/56.

³⁶ Âl-i İmran, 3/51; Meryem, 19/36; Zuhruf, 43/64.

³⁷ Zuhruf, 43/61.

³⁸ Şahin Güven, "Bir Kur'an İfadesi Olarak Sırat-ı Müstakim", *Diyanet Aylık Dergisi*, Ankara, Temmuz 2018, Sayı 331, s. 7-9.

2. İstikâmet Çeşitleri

İslâm âlimlerinden kimi doğruluğu ve istikâmeti dar anlamıyla kimi ise geniş anlamıyla ele aldığından dolayı temelde aynı olmakla birlikte bazı noktalarda farklı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Gazzâlî (ö.505/1111) ve kimi müfessirler doğruluk ve istikâmeti altı çeşit olarak gruplandırmışlardır: Birincisi, söylenen sözlerin hakikate uygun olarak yerine getirilmesini ve yalandan sakınılmasını gerektiren konuşmada istikâmettir. Bunun yanı sıra bazı koşullarda iyi niyetle yalan söylemenin caiz olduğunu gösteren durumlar da mevcuttur.³⁹ İkincisi, kişinin iç âleminde dürüst davranarak samimi bir niyet taşıması, dilinin söylediğini kalbinin de tasdik etmesi anlamında niyet ve kalp istikâmetidir.⁴⁰ Bu hükme aykırı hareket etmek yalan ve ikiyüzlülük anlamına gelir.⁴¹ Üçüncüsü, bireyin doğruluğuna inandığı bir ameli yapmaya dürüstlükle niyet etmesi demek olan kararda istikâmettir. Dördüncüsü, bir hususta ulaşılan doğru kararı devam ettirmeyi sağlayan sebatta istikâmettir. Son iki ilkeye göre günah işlemekten vazgeçip bu kararında dürüst ve samimi davranmak, istikâmetin bir gereği olarak görülür. Beşincisi, iyi amelleri gerekli oldukları için yapmak, bu hususta riyadan kaçınmak; kötü fiillerden de aynı amaçla uzak durmayı ifade eden amelde (fiilde) istikâmettir. Altıncısı, insanın Hak Teâlâ'ya itaatkâr olduğunu gösteren, doğruluk ve samimiyeti sembolize eden ve en üst aşama olarak görülen dinî ve mânevî hallerdeki istikâmettir.⁴²

Sadreddin Konevî (ö.673/1274) ise, istikâmet üzere olanları yedi grupta tasnif eder: Birincisi, söz, amel ve kalp ile istikâmet ehli olanlar. İkincisi, kalben ve amelen istikâmet ehli olanlar. Birinci grup makamca daha üstün olduğu halde, bunların her ikisi de kurtuluşa erenlerdir. Üçüncüsü, kavlen ve amelen istikâmet ehli olup kalben istikâmet çizgisinde olmayanlardır. Dördüncüsü, ameli olmadan yalnızca söz ve kalp ile istikâmet ehli olanlar. Beşincisi, amel ve kalp olmadan yalnızca sözde istikâmet ehli olanlar. Altıncısı, amel ve sözde olmaksızın yalnızca kalben istikâmet ehli olanlar. Yedincisi ise, kavlen ve kalben olmaksızın yalnızca amelen istikâmet ehli olan kimselerdir.⁴³ Ancak müfessirlerin yaptığı sınıflandırmalar sayıca fazla olsa da bunların temelde dil, fiil ve kalp istikâmeti olmak üzere üç grupta kategorize edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, ts., c. VI, s. 459, 461; Ebû İshâ et-Tirmizî, *es-Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, trc. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yay., İstanbul, ts., Birr 26.

⁴⁰ Bkz. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Müslim, *es-Sahîh*, y.y., İstanbul, 1992, Birr 33, 34.

⁴¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, trc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul, 1989, c. IV, s. 388-389.

⁴² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. IV, s. 386-392; Mustafa Çağrı, "Sıdk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 2009, c. XXXVII, s. 98-100.

⁴³ Sadreddin Konevî, *Fâtiha Süresi Tefsiri*, terc. y., İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 375-379.

çalışmada Kur'ân ve sünnet bağlamında söz konusu tasnifat göz önünde bulundurularak istikâmetin söz konusu alanlardaki tezahürlerine yer verilecektir.

2.1. Dilde İstikâmet

Geniş anlamda iman düşüncesi, dar anlamda ise tevhit düşüncesi, İslâm medeniyetinin edebiyat, ilim, kültür, ahlâk gibi her alanında varlığını ve etkisini hissettirir. İslâm, iman üzerinde hassasiyetle durur. Amel ve hayat onun üzerinde tesis edilir, ona göre davranılır. Ahlâkî davranışları yönlendiren imandır. İmanın zayıf olması, tüm alanlarda olduğu gibi ahlâk, amel ve kalbin manevi hallerinde de bazı zayıflıklara ve sapmalara neden olur.

İslâm'ın hedefi, muhatabına öncelikle tevhit odaklı bir inancı benimsetmektir. Tevhitten kastımız; yaratan ve rızık veren olarak yalnızca Allah'a (cc) inanmak, O'na şirk koşmamak, O'nun, hiçbir yönüyle hiçbir varlığa benzemediğine kayıtsız şartsız iman etmektir.⁴⁴ Bu nedenle Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini dil ile ikrar, kalp ile tasdik etmek iman esaslarının en başında yer alır. Allah'a (cc) iman olmadan söylenen sözler, yapılan konuşmalar iyi olarak nitelendirilseler bile hükmen bir anlam ifade etmedikleri için dini yönden de hiçbir geçerlilikleri yoktur. Tüm güzel söz ve konuşmaların kendisiyle bir anlam ve değer kazandığı iman, müminin kalbinde kök salar. Onun kökü kalp ile tasdik, dalı dil ile ikrar, meyvesi de amellerdir.⁴⁵ Mümin, kalbinde kökleşen imanın etkisiyle daima güzel sözler söyler, güzel işler yapar ve bu sayede amelleri göğe doğru yükselmiş olarak Allah (cc) nezdinde büyük dereceler, mükâfatlar elde eder.⁴⁶

İman, kuru bir sözden ibaret değildir. O, birey ve toplum için yüce bir hayat kaynağıdır. O, bireyin düşünce, duygu ve iradesine etki eden güçlü bir ışındır. Damarlara hayat kanı şırınga ederek onu yeniden şekillendirir, onu basit bir yaratık olmaktan kurtararak sorumluluk bilincine ulaştırır. Böylece onun varlıklar içerisinde en yüce mertebeye ulaşmasına vesile olur. İman, hayatın her safhasını etkisi altına alarak Allah'ın (cc) boyası ile boyar. İmanla yaşamak isteyenler; hayatını, programını, söz, düşünce ve davranışını iman mantığına göre ayarlayarak istikâmet çizgisinde yaşarlar.

İstikâmet üzere bulunan bir mümin, sözlerini ve konuşmalarını İslâm'ın ilkelerine göre düzenler. Bu ilkeler Kur'ân'da; lağv olarak isimlendirilen gereksiz sözlerden kaçınmak,⁴⁷ güzel söz söylemek,⁴⁸ yumuşak konuşmak,⁴⁹ doğru

⁴⁴ Abdulcelil Candan, *Dinde Aşırılık ve İtidal*, Düşün Yay., İstanbul, 2011, s. 95, 97.

⁴⁵ İbrâhîm, 14/24-27

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. XVI, s. 568.

⁴⁷ Mü'minûn, 23/3.

⁴⁸ el-Bakara, 2/83.

konuşmak,⁵⁰ sesin kullanılış biçimine dikkat etmek,⁵¹ adâlete uygun konuşmak,⁵² açık konuşmak,⁵³ yer, zaman ve seviyeye göre konuşmak,⁵⁴ sonuçlarını dikkate alarak konuşmak,⁵⁵ kelimeleri özenle seçmek ve yanlış anlaşılmalara imkân tanımamak,⁵⁶ edep dairesinde konuşmak,⁵⁷ muhataba konuşma hakkı vermek ve onu usulünce dinlemek⁵⁸ konuşmada istikâmet ilkeleri olarak görülür.⁵⁹ Mümin, sadece kendi söz ve konuşmalarını bu ilkelere uydurmakla kalmaz, bunlara riayet ederek aynı zamanda başkalarına da örneklik teşkil eder.

Mümin, Yüce Allah'ın (cc) yegâne rab oluşunu ikrar ettikten sonra söz ve fiilleriyle istikâmeti kendisine şiar edinir. Kur'ân bu niteliklere sahip olanlardan övgüyle söz eder: *"Gerçekten 'Rabbimiz Allah'tır' deyip de, ardından dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine sık sık melekler iner ve derler ki: "Korkmayın, mahzûn olmayın, size va'dedilen cennetle neşelenin!"*⁶⁰ Âyetlerde geçen *"dosdoğru olanlar"* ifadesini müfessirler, "tevhîd düşüncesi üzerinde bulunanlar, ona başka ortaklar koşmayanlar" şeklinde yorumlarlar. Hz. Ebû Bekr de yukarıda belirtilen anlama paralel olarak *"dosdoğru olanlar"* ifadesinden, "Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayan ancak tevhîd üzere vefat edenler" anlamıyla tevilde bulunur.⁶¹

Yukarıdaki âyetlere göre *"Rabbimiz Allah'tır"* sözü, sadece dille söylenen ve ferdin iç âlemindeki yalın bir inançtan ibaret değildir. O tam anlamıyla hayati bir ilke olup, yaşamın tüm alanları için ölçüler koyar ve bu alanları şekillendirir. Bu söze göre ibadet ve yöneliş yalnızca Allah'a (cc) yapılır, sadece O'nun hükmüne boyun eğilir. Yalnızca O'ndan korku duyulur, O'na hesap verilir. O'ndan başka kimseden fayda beklenmez. Her söz O'nun rızası gözetilerek söylenir, her fiil O'nun emri dâhilinde yapılır. O'nun dışında hâkim ve yol gösteren kabul edilmez. İşte tüm bunlardan dolayı *"Rabbimiz Allah'tır"* düsturu, sadece dilin söylediği bir söz veya yaşamın gerçek boyutlarından uzak pasif bir inanç ifadesi değil, tam manasıyla bir hayat nizamıdır. Ancak bu düsturun benimsenmesi ve

⁴⁹ Tâhâ, 20/43-44.

⁵⁰ el-Ahzâb, 33/70-71.

⁵¹ Lokmân, 31/19.

⁵² el-En'âm, 6/152.

⁵³ el-Bakara, 2/242.

⁵⁴ İbrâhîm, 14/4; Fussilet, 41/44.

⁵⁵ Nûr, 24/15.

⁵⁶ Nisâ, 4/46.

⁵⁷ Furkân, 25/72.

⁵⁸ Kâf, 50/37.

⁵⁹ Hasan Bulut, *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, s. 208-213.

⁶⁰ Fussilet, 41/30; Ayrıca bkz. el-Ahkâf, 46/13.

⁶¹ Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân*, c. XXI, s. 464; Ebû Mansur el-Maturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Fatıma Yusuf el-Haymi, Beyrut, 2004, c. II, s. 557.

gereklerinin yerine getirilmesi tek başına yetmez bununla birlikte bu dosdoğru yol üzerinde sebat etmek de bu düsturun bir gereği olarak görülür.⁶²

Kendisi için başka bir öğüde ihtiyacı olmayacak şekilde öğütte bulunmasını isteyen bir sahabeye Hz. Peygamber, " *قُلْ رَبِّيَ اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقِيمْ* " *Rabbim Allah'tır de, sonra da dosdoğru ol!*" şeklinde tavsiyede bulunmuştur.⁶³ Yukarıda verilen âyet ve hadisteki istikâmet kelimesinin öncelikle tevhit inancında kararlı olmayı ve samimi bir inançla dosdoğru yolda dengeli yaşam sürdürmeyi ifade ettiği belirtilmiştir.⁶⁴

Dilde istikâmet, Allah'ın (cc) birliğini ve rububiyetini sağlam bilgi kaynaklarından yararlanarak istenen şekliyle tasdik ve ikrar edip bu doğrultuda hayatını tanzim etmektir. İman etmeden istikâmet sahibi olmak imkânsızdır. Allah'ı (cc) tanımanın başı iman, salih amelin de başı istikâmettir. Dolayısıyla söz, kalp ve fiillerinde bu düsturlara riayet edenler, sırat-ı müstakim üzere olduklarını gösterirler.

"*Ey iman edenler, Allah'tan korkun ve doğru söz söyleyin*"⁶⁵ âyetine göre doğruluk (istikamet), her türlü mutluluğun kaynağı ve tüm kemâlatın esasıdır. Kalbin saf ve temiz olması da ancak doğruluk ve takva ile gerçekleşir. "*Doğrularla birlikte olun*"⁶⁶ âyetinde istikamet ehli olarak nitelendirilenler örnek alınması gereken kimseler şeklinde gösterilir. Allah'tan gerçek anlamda korkmak, yalandan uzak durmakla ve doğruya sarılmakla mümkündür. Yalan söylemek insanlığa aykırı olan rezilliklerin en fenasıdır ve istikâmet üzere gitmeye engeldir. Bu nedenle sadakat imanın, yalan da nifakin semeresi olarak gösterilir. İstikamet ise, bireyin yaratıcısına karşı yerine getirmek için daha önceden sözleştiği bir ahittir. Kişi bu ahde vefa gösterdiği ölçüde sadıktır; sadakatin karşılığı da dünya veya ahirette tastamam ödenecektir.⁶⁷

2.2. Fiilde İstikâmet

İstikâmet, bireyin tüm eylemlerinin değerini tayin eden ahlâkî bir meziyettir. İyi hasletler onunla kemâle erer ve onun yokluğuyla tüm iyilikler kötülüğe dönüşür. Zira tüm iyi davranışlar temelde dengeyi korumayı amaç edinir. Bu denge, Kur'an'da "sırat-ı müstakim" tabiriyle ifade edilir: "*Doğrusu bu, benim müstakim yolumdur. Buna tabi olun (başka) yollara meyletmeyin. Zira*

⁶² Seyyid Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan ve arkadaşları, Dünya Yayınları, İstanbul, 1991, c. IX, s. 207.

⁶³ Müslim, İman 62.; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. III, s. 413

⁶⁴ Süleyman Uludağ-Mustafa Çağrıncı, "İstikâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay., 2001, Sayı 23, s. 348.

⁶⁵ el-Ahzâb, 33/70.

⁶⁶ Tevbe, 9/119.

⁶⁷ el-Ahzâb, 33/23, 24.

onlar, sizi Allah'ın yolundan saptırır.”⁶⁸ Bu âyette geçen “dosdoğru yol (مُسْتَقِيمًا)” kelimesi bazı müfessirlerce, Allah'ın sizin için razı olduğu “İslâm dini”; “(başka) yollar” ifadesi de İslâm dininden sizi ayıracak “batıl dinler, bid’atler, fasit dalâletler” manasında yorumlanır.⁶⁹

Kur’ân, insanları her zaman istikâmet yoluna davet eder: “Bizi dosdoğru yola (الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمِ), mün'imlerin yoluna hidayet et; gazaba uğrayanların ve sapmışların yoluna değil.”⁷⁰ Said Nursi (ö.1960) âyette geçen istikâmetin; şehvet, akıl ve öfke duygusunun ifrât ve tefrît mertebelerinden uzak olduğunu, bu üç duygunun vasat mertebesi olan hikmet, şecaat ve iffet derecelerinden teşekkül ettiğini söyler.⁷¹ Bu bağlamda İslâm'ın, insanlara istikâmet yolu olan bu üç vasat derecelerinden gitmeyi emrettiğini, her gün namazda bu duayı yapanlardan da aslında bu yolda sebat ettiklerini vurgular.⁷²

Fatiha sûresi 6 ve 7. âyetlerde, din ve inanç yönünden takip edilen üç yola ayrıca vurgu yapılmaktadır. Âyetteki (أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ) ifadesi; peygamberler, siddıklar, sâlihler ve şehitlerin takip ettiği dosdoğru (müstakîm) yol olan hidayet yoluna; (الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ) ifadesi, bütün delillere rağmen inkârcılık yapan Yahudilerin yoluna; (الضَّالِّينَ) kelimesi ise, hiçbir malumata dayanmayarak hak yoldan sapan Hristiyanların yoluna işaret etmektedir.⁷³

İstikamet anlamındaki doğruluk, tüm ahlâkî meziyetleri kendisinde toplayan bir ruh hâlidir. Bütün iman esaslarına inananlar; mallarını verilmesi gereken yerlere infak edenler; namazı hakkıyla ifa edenler, ahde vefa gösterenler ve sabredenler “doğru ve takva ehli kimseler” olarak isimlendirilmişlerdir.⁷⁴ Ayrıca istikamet (doğruluk) müslümanların ortak vasfı olduğu ve onların en büyük hedeflerinin ise “sırat-ı müstakîm” olduğu belirtilmiştir.⁷⁵

İstikâmet kavramı Kur’ân'da, hakkı gerçekleştirme konusunda tutum ve davranışlarıyla daima Allah'a (cc) itaatte bulunmak, bu çizgiden şaşmamak anlamında geçer: “Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Seninle beraber tövbe edenler de dosdoğru hareket etsinler. Haddinizi aşmayın. Şüphesiz O, yapıp ettiklerinizi gerçek anlamda görür”⁷⁶ Müstakîm, gittiği doğru yoldan zikzak çizmeyen ve yürüdüğü yolun kendisini hedefine ulaştırdığı kimsedir. Buna göre,

⁶⁸ el-En'âm, 6/153.

⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. I, s. 76; Muhammed Seyyid Tantâvî, *Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n- Nehde, Kahire, 1997-1998, c. V, s. 221.

⁷⁰ Fâtiha, 1/6-7.

⁷¹ Said Nursi, *İşârâtu'l-İ'câz*, Envâr Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 23-25.

⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. I, s. 75-76; Nursi, *İşârâtu'l-İ'câz*, s. 23-25.

⁷³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. I, s. 177, 185, 193.

⁷⁴ el-Bakara, 2/177; el-Ahzâb, 33/35.

⁷⁵ Fâtiha, 1/6; Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl (Tefsîru'l-Kâsımî)*, thk.

Muhammed Basıl, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1418, c. III, s. 394.

⁷⁶ Hûd, 11/112.

dinî ve dünyevî sorumluluklarını emrolunduğu gibi yerine getirmeye çalışan bir mümin dosdoğrudur. Bu nitelikleri taşıyan kimse toplumun en kıymetli bir bireyi olarak kabul edilir.

"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol" sözü, bireysel, toplumsal, dinî tüm itikadî ve amelî meseleleri içeren ve umuma taalluk eden bir ifadedir. Kuşkusuz, istikamet üzere hareket etmek gerçekten zordur, ancak bununla amel ederek sebat etmek daha da zordur. Bu hükmün ağırlığına binaen Hz. Peygamber (sas): *"Hûd sûresi ve benzerleri beni ihtiyarlattı"*⁷⁷ buyurmuştur.⁷⁸ Peygamberlerin doğruluğa olan bu sıkı bağlılıklarından dolayı Yüce Allah, onları doğruluk timsalleri olarak sunmuştur.⁷⁹

Fiilde istikâmet, harcamalarında dengeli olmak anlamına gelmektedir: *"Onlar, harcadıklarında ne israf ederler ne de cimrilikte bulunurlar. İki arasında orta halli bir yol tutarlar."*⁸⁰ Âyette geçen isrâftan kasıt, malı Hak Teâlâ'ya isyan yolunda harcamak; cimrilikten kasıt ise, onun zorunlu kıldığı bir haktan alıkoymak, malı o yolda infak etmemektir. Burada isrâf ile cimrilik arasında yer alan orta yol, (قَوَامًا) kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu ilahî emre göre istikâmet, mal konusunda israf ve cimrilikten kaçınarak Yüce Allah'ın farz kıldığı hakları usulüne göre yerine getirmek anlamında yorumlanmaktadır.⁸¹

Fiillerin hakka uygun olarak yerine getirilmesi ya da amellerin vicdanî dürtülerin kontrolüne verilmesi ile fiilde (amel) istikâmet teşekkül eder. Söz ile fiilin birbiriyle çelişmesi riyakârlık anlamına gelir. Riya da görünürde iyi bile olsa yapılan amelî geçersiz kılar.⁸² Gerçek manada istikâmet, dilin, kalbin ve amelin hak ölçüsüne göre olması; söze yalan, işe hile ve kalbe de nifak karıştırılmamasıdır.

2.3. Kalpte İstikâmet

Kalp, iki çeşittir. Biri ruhânî diğeri ise cismanîdir. Her iki kalbin de birbiriyle ilişkisi vardır. İnsanın özünü teşkil eden ruhânî diğer adıyla rabbânî kalp; anlayan, bilen, yükümlü kılınan bir niteliğe sahiptir. Cismanî kalp ekseriyetle ruhî kalbin etkisi altındadır. Şayet ruhî kalp doğru yolda olursa tüm duyu organları ona uyararak istikâmet üzere olurlar. Aksine ruhî kalp bozuk olursa beden tüm uzuvlarını etkisi altına alarak onları doğru yoldan saptırır.⁸³

⁷⁷ Tirmizî, "Tefsîr", 6.

⁷⁸ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XIII, s. 135-136.

⁷⁹ Meryem, 19/41, 54, 56.

⁸⁰ el-Furkân, 25/67.

⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 191.

⁸² Fahrettin Yıldız, *Kur'ân Aydınluğunda Hayatı Doğru Yaşamak*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003, s. 140.

⁸³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. III, s. 9.

Takva ile donatılan, riyazet ile kötü ahlâklardan temizlenen ruhî kalbin akıl ile sıkı bir bağı vardır. Akıl, ruhî kalpten aldığı feyizle, basiret nuruyla düşünür, tedbir alır ve hakkı araştırarak hakikati keşfeder. Hakikati bulan kalbe melekler nazar eder, kalbin özü itibariyle takva ile arındığını, aklın desteğiyle, bilginin nuruyla donatıldığını görünce de o kalbi karargâh edinirler. Böylece kalbi nice hayırlara ileterek peyderpey başka hayırlarla desteklerler.⁸⁴ Bu aşamaya gelen bir kalbe Hak Teâlâ tecelli eder. Şeytanın hiçbir hilesinin burada hükmü geçmez. Ancak şeytan, aldatıcı sözlerle vesvese vermesine rağmen bu kalp ona meyletmeyerek şükür, takva, sabır, zühd, nefis tezkiyesi gibi vesilelerle Rabbine iltica eder. Bu kalp öyle güzel hasletlerle süslenir ki nihayetinde Allah'ın (cc) teveccühüne mazhar olur. İtminana kavuşan ve istikâmeti tutturan kalp Kur'ân'ın ifadesiyle sadece böyle bir kalp olabilir: *"Haberiniz olsun ki kalpler yalnızca Allah'ı anmak ile huzura erer."*⁸⁵

Cisimler âlemine yönelen kalpte bir daralma oluşmasına karşın, Hak Teâlâ'nın yüceliğini araştırmaya koyulan kalpte ilahî parıltılar teşekkül eder. Böylece sükûna eren kalpte iyi bir durumdan daha şerefli bir konuma yükselmeye istek duyulur. Zira cisimler âlemindeki her mutluluğun üzerinde daha çok arzulanan başka dereceler mevcuttur. Lakin kalp ve akıl, ilahî nurlar ile saadeti temenni etme seviyesine kavuşunca, artık orada kalır ve sükûn bulur. Çünkü mutluluk açısından, bundan daha mükemmel ve büyük bir mertebe yoktur. İşte bundan dolayı Allah (cc): *"İyi biliniz ki kalpler yalnızca Allah'ı anmak ile mutmain olur"* buyurmuştur.⁸⁶

Başka bir âyette şöyle buyrulur: *"Ey huzura kavuşan nefis! Hoşnut edici ve hoşnut edilmiş olarak rabbine dön."*⁸⁷ Buradaki "Nefs-i Mut'mainne" den kastedilen, hiçbir tereddüde mahal vermeksizin, kalp hoşnutluğu ile Hak Teâlâ'yı Rab olarak benimseyen, elçilerinin tebliğ ettiği dini de tüm hükümleriyle hak din olarak kabul eden kişinin nefsidir. O nefis, dinin emir ve yasaklarına zorla değil, gönülden isteyerek uyandır. Yine o hak yolunda ne gerekiyorsa yapan, birçok sıkıntıya rağmen kalben Allah'a (cc) sığınan, dünyanın geçici menfaatlerinden yüz çeviren ve her türlü günahattan korunmaya çalışandır. Söz konusu özellikleri taşıyan insan, kalpte istikâmeti temin etmiş sayılır.⁸⁸

"Allah kimi doğru yola ulaştırmak isterse, onun gönlünü İslâm'a açarak ferahlık verir. Kimi de sapıklığa düşürmek isterse, onun kalbini öyle daraltır ki

⁸⁴ Leyl, 92/5.

⁸⁵ Ra'd, 13/28; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. III, s. 11, 27; Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XIII, s. 449.

⁸⁶ Ra'd, 13/28; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. III, s. 11, 27; Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XIII, s. 449.

⁸⁷ Fecr, 89/27-28.

⁸⁸ Ebû'l A'la el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayanî ve arkadaşları, İnsan Yay., İstanbul, 1986, c. VII, s. 120.

*göğe yükseliyormuş gibi sıkıntılı kılar.*⁸⁹ Bu ayete göre kişinin dalaletle düşmesi veya hidayete ermesi Yüce Allah'ın külli iradesine bağlıdır. Aklî ve naklî deliller bu hükmü desteklemektedir. İnsan, imana da küfre de girmeye meyyal yaratılmıştır. Buna binaen bir sebep olmadıkça insanın kalbinde küfür yerine iman veya iman yerine küfür ortaya çıkması mümkün değildir. Çünkü kulu imana ulaştıracak sebepler teşekkül ettiğinde kul o fiilleri yapmaya meyyal olur. Aynı şekilde kişiyi küfre sevk edecek sebepler oluştuğunda onun kalbinde o fiilleri yapmaya karşı bir istek hâsıl olur. Sonuçta iman etmek isteyen de küfre girmeyi arzulayan da ancak Hak Teâlâ kudretiyle sebepleri yarattıktan sonra o yönde fiillerini gerçekleştirebilir.⁹⁰

İmanın daha faydalı olduğuna dair Yüce Allah'ın bir bilgi yaratmasından sonra ancak insanın kalbinde iman oluşur. Kalpte böyle bir bilgi teşekkül ettiğinde, kalp o fiili gerçekleştirmek için daha fazla bir arzu duyar ki, işte gönlün İslâm'a açılması budur. Lakin kalpte, iman etmenin dinî ve dünyevi konularda büyük bir ifsada neden olacağını ve büyük hasarlara sebebiyet vereceğine dair bir düşünce hâsıl olursa, bu durumda insan iman etmekten şiddetle nefret eder ki, Allah'ın (cc) onun kalbini daraltmasından maksat da budur.⁹¹

Yukarıdaki âyetin devamında şöyle buyrulur: *"Bu, Rabbinin dosdoğru yoludur. Biz düşünecek bir topluluk için ayetleri ayrıntılı açıklamış bulunuyoruz."*⁹² İşte bu yol, Allah'ın müstakim yoludur. Bunun dışına çıkmak, istikâmetten sapmak anlamına gelir. Bu yol, sağlamlığıyla insana kalbi huzur ve güven verir, onu ahirette de saadete kavuşturur.⁹³

Kur'ân'da düşünme fiili kalbe nispet edilmiş, akletmenin kalbin bir işlevi,⁹⁴ anlamının da kalbin bir fonksiyonu olduğu⁹⁵ belirtilmiştir. Ruhânî latifeye kalp denilmesi bu manevi cevherin vücuttaki kalp ile bağının olması, fonksiyonlarının onun vasıtasıyla gerçekleşmesi sebebiyledir. Kalp çok değişken bir latife olduğundan bu adı almıştır.⁹⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadis-i şerîflerde kalbin mahiyetinden çok fonksiyonları ve özellikleri beyan edilmiştir. Bu bağlamda "kalp", insanın eşyaların içyüzünü bilmesi, kavraması ve idrak etmesini sağlayan, onu diğer

⁸⁹ el-En'âm, 6/125.

⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 558; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. X, s. 163.

⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. X, s. 163; Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, c. V, s. 420.

⁹² el-En'âm, 6/126.

⁹³ Abdulkerîm b. Hevazîn b. Abdülmelî el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşarât (Tefsîru'l-Kuşeyrî)*, (thk.: İbrâhîm el-Besyunî), el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Ammetu lil-Kuttâb, Mısır, ts., c. III, s. 160; Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, c. IV, s. 169-170.

⁹⁴ el-Hac, 22/46.

⁹⁵ el-A'râf, 7/179.

⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. III, s. 12, 44.

varlıklardan temyiz eden bir latife olarak tarif edilmiştir. Bu nitelikleri taşımasından ötürü insandaki kalp ilâhî hitaba muhatap kılınmıştır. Yaşamsal aktivitelerin merkezini kalp olduğu Kur'ân'da ayrıca belirtilmiştir: *"Kalpleri var ama onunla bir şey idrak edemiyorlar";*⁹⁷ *"Düşünmek için onlarda kalp yok mu?";*⁹⁸ *"Kalp taşıyanlar için bunda ibret vardır."*⁹⁹ Bu âyetler kalbin anlama, bilme, tanıma ve akletme vasıtası olduğunu ortaya koyarak kalbin sorumlu tutulduğunu ortaya koymuştur.¹⁰⁰

Kalbin değişken bir yapıda olması,¹⁰¹ düşünce, duygu ve inançların sıklıkla değişmesine neden olur. Hadîs-i şerîfte: "Ey kalpleri değiştiren, dönüştüren Allah, kalbimi dinin ve boyunduruğun üzerine sabit kıl" şeklinde dua edilmesinin tavsiye edilmesi bu hükmü destekler.¹⁰² "Kalpler Allah'ın iki parmağı arasındadır"¹⁰³ hadisi de Allah'ın (cc) kalpleri değiştirdiğini ve yönlendirdiğini gösterir. Kalp, birçok alanda çok çeşitli biçimlere girmeye elverişlidir. İmanın da¹⁰⁴ takvânın da¹⁰⁵ yerleşkesi kalptir. Kalben onaylayarak kelime-i tevhîdi söyleyen kimse istikâmet üzere olur.¹⁰⁶ İman kalbin tasdiki olduğundan istikâmet için temiz kalp gereklidir.¹⁰⁷ Kalplere sükûnet ve huzur veren Hak Teâlâ'dır.¹⁰⁸ Kalpleri doğru yola ileten, onları vicdan, şefkat ve merhamet sahibi kılan da O'dur.¹⁰⁹

Hakkı kabul ve iyiyi arzu etmek ile kalpte istikâmet temin edilir. Dil kalbin boyunduruğu altında olduğu için kişi, kalben hakikati istemedikçe diliyle gerçek anlamda doğruyu ifade edemez. Doğruyu ikrar edemeyince de gerçek anlamda hakikat ortaya çıkmaz. Bu sebeple Kur'ân, dilinin söylediklerini kalpleri tasdik etmeyen kimselerin doğru kişiler olmadıklarını bildirir.¹¹⁰

İstikâmet üzere yaşamının ilk basamağı, samimi bir niyetle Allah (cc) rızasını elde etmeyi amaçlamaktır. Niyet amelin temelidir. Küçük bir amelle bağlantılı da olsa, salih niyet amele değer katar ve onu Allah'a (cc) yakınlık

⁹⁷ el-A'râf, 7/179.

⁹⁸ el-Hac, 22/46.

⁹⁹ Kâf, 50/37.

¹⁰⁰ el-İsrâ, 17/36; el-Ahzâb, 33/5; Süleyman Uludağ, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 229-230.

¹⁰¹ Müsned, c. IV, s. 408; c. VI, s. 302.

¹⁰² Müslim, İmân 1, 2; Tirmizî, Da'avât 89, 124.

¹⁰³ Müslim, Kader 17; Tirmizî, Da'avât 89, Kader 7.

¹⁰⁴ Hucurât, 49/7, 14; Mücâdele, 58/22.

¹⁰⁵ el-Hac, 22/32.

¹⁰⁶ Buhârî, İlim 33, 39.

¹⁰⁷ el-Mâide, 5/41; el-Ahzâb, 33/53.

¹⁰⁸ el-Bakara, 2/260; el-Mâide, 5/113; el-Enfâl, 8/10; el-Feth, 48/4, 18.

¹⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/103; el-Hadîd, 57/27; et-Tegâbün, 64/11; Uludağ, "Kalb", c. XXIV, s. 230-231.

¹¹⁰ Yıldız, *Kur'ân Aydınlığında Hayatı Doğru Yaşamak*, s. 139-140.

aşamasına getirir. Yapılan birçok salih amelle ilişkili olan kötü niyet ise, salih amelleri yok eder.¹¹¹ Bir kimse bir iyilik yapmayı kalbinden geçirir, sonra onu yapmayacak bile olsa Yüce Allah bunu o kimse için bir iyilik olarak yazar. Kalbinden geçirdiği o ameli işlemesi halinde ise Allah (cc), kişinin durumuna göre dilediği miktarda kat kat iyilik olarak yazar.¹¹² Bu durum kalbin değişken bir yapıda ve amelleri iyi veya kötüye tebdil eden bir özelliğe olduğunu gösterir.

Mutasavvıflar, Hak Teâlâ'nın huzuruna dosdoğru kalp ile¹¹³ çıkmanın kurtuluş için gerekli olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca onlar, insanların amellerini bedeni ve kalbi olanlar şeklinde ikiye ayırmış, bedenini yaptığı fiilleri zâhirî, kalbin yaptığı fiilleri ise bâtinî ameller olarak isimlendirmişlerdir. Bedenini yaptığı fiillere tatbik edilen şer'î hükümler tasavvufta aynen kalbin fiillerine de tatbik edilmiş ve bunlar bâtinî hükümler adı altında incelenmiştir.¹¹⁴

Kalpte gerçekleştirilen fiiller, bedenini yapılan fiillerden üstündür. Hadîs-i şerîflerde, "Vücutta bir et parçası vardır; o iyi olursa tüm beden iyi, kötü olursa tüm beden kötü olur, bu et parçası kalptir";¹¹⁵ "Allah sizin şeklinize ve malınıza değil kalbinize bakar"¹¹⁶ şeklinde dile getirilmesi, ayrıca Kur'ân'da istikâmet üzere olan kalbin ve Allah'a (cc) kalben bağlanmanın ifade edilmesi¹¹⁷ yukarıda verilen hükmü destekler mahiyettedir.¹¹⁸

Tasavvufta bilgi kaynağı olması açısından da kalp önem arz eder. Sûfiler, ilahî hakikatleri keşfetmenin en doğru ve en sağlam yolunun kalp olduğu, aklın bu hususta yetersiz kaldığı görüşündedirler. Ancak kalbin bu hakikatlere ulaşması için kemale ermesi, masiyetten, cehaletten ve taklitten arınması icap eder. Bu sebeple sûfiler, kalp temizliği ile arınan kalbin ilâhî hakikatleri aracı olmaksızın bilebileceği inancını taşırlar.¹¹⁹

Görüldüğü üzere dinî naslarda kalbin mahiyetinden çok fonksiyonları ve nitelikleri üzerinde durulmuş, kalbin değişken bir yapıda olduğundan söz edilmiştir. Kur'ân'da düşünme fiili kalbe nispet edilmiş, düşünmenin, anlamının ve duyguları hissetmenin kalbin bir işlevi olduğu belirtilerek onun yalnızca Allah'ı zikretmekle huzura ereceği ifade edilmiştir.

¹¹¹ Muhammed Zeki Muhammed Hızır, *Yüz Hadiste İstikâmet*, trc. İshak Doğan, Hüner Yayınevi, Konya, 2012, s. 14.

¹¹² Buhârî, Rikâk 6491; Müslim, İman 131.

¹¹³ eş-Şuarâ, 26/89; es-Sâffât, 37/84.

¹¹⁴ Uludağ, "Kalb", c. XXIV, s. 231.

¹¹⁵ Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107.

¹¹⁶ Müsned, c. II, s. 285; Müslim, "Birr", 32.

¹¹⁷ eş-Şuarâ, 26/89; Kâf, 50/33.

¹¹⁸ Uludağ, "Kalb", c. XXIV, s. 231-232.

¹¹⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. III, s. 19-21.

Hülasa, imana bağlı olarak söylenen her sözün hakikati ifade etmesi ve ahde vefa ilkesine uyulması konuşmadaki istikâmetin; insanın iç âleminde dürüst davranması ve doğruyu söyleme niyeti taşıması kalpteki istikâmetin; iyiliklerin riya için değil yalnızca iyi ve gerekli oldukları için yapılması, kötülüklerin de aynı düşünceyle terk edilmesi de davranışlardaki istikâmetin bir neticesi olduğu söylenebilir.

Sonuç

İstikamet, doğruluğa sınıksız sarılmayı, hak ve hukuka riayet etmeyi, verilen sözde durmayı gerektirir. Buna göre iman eden ve bu imanının bir gereği olarak söz ve davranışlarına yön verenler, doğru kimselerdir. Dosdoğru insanlar, yalandan kaçınarak, iyilikte bulunarak, dil ve kalbiyle Hak Teâlâ'yı zikrederek huzura kavuşurlar. Kur'ân ve sünnette emredilenler, söz konusu hükümlerde olduğu gibi aynı zamanda istikâmetin birer yönünü ifade ederler.

İslâm'ın gayesi, insanlara öncelikle tevhit odaklı bir inancı kabul ettirmektir. Güzel söz, iyi davranışlar ancak bu imanla anlam kazanır. İman olmadan amel makbul olmayacağı gibi salih amellerle desteklenmeyen iman da kemale ermez. Mümin, Allah'a (cc) imanı ile birlikte güzel amel işleyen ve istikâmet üzere daim olandır. İnsanın küfür ve nifak yerine imanı tercihi, onun iyi amelleri kendi iradesiyle yaptığını gösterir. İnsanın yaşamsal faaliyetlerindeki en basit eylemler bile iman ile ilişkilendirilir. İman, kalp ile tasdik olduğundan amel imanın şartı değildir. Ancak amel, kişide imanın var olduğunu gösteren bir nişanedir. İnsanın her iki cihanda mutluluğa kavuşması için iman ve amel şarttır. Onun bu mutluluğa kavuşmasının en kısa ve en sağlam yolu ise sırât-ı müstakimdir.

İman, bireyin kalbinde oluşturduğu değişimleri amellerle dışa yansıtmasını, istikâmet de iman ile amelin dengeli olmasını gerektirir. Bu sıkı ilişkiden ötürü salih amel, insanın yaratılış gayesi kılınmakta, müminler ısrarla ona teşvik edilmektedir.

Kâmil iman, söz ve fiillerin istikâmet üzere olmasına yardımcı olur. İmanın bir tezahürü olan salih ameller, kalpte sağlam olarak yer edinen imanın semeresi ve vahyin yaşama tatbik edilmesidir. Bu yönüyle salih ameller, Hak Teâlâ için yerine getirilen ubudiyetin en mühim emarelerinden sayılır. İman açısından en itibar edilen fiil, salih amel yönünden en hayırlı olandır. Söz, fiil ve kalp her yönüyle iman ile ilişkilendirilerek imanın bunlar üzerindeki etkisine dikkat çekilmektedir.

Kalp ve dil istikâmet üzere olmadan iman istikamette olmaz. İman olmadan da kalp huzuru olmaz. Ahlâkî anlamda istikâmet üzere olan nefis, sahibini doğruluğa ve dürüstlüğe yönlendirir. Fiilleriyle istikâmet sahibi

olmayanın çabaları kurtuluşu için yetersizdir. Ahlâkî nitelikleri ve huyları düzgün olmayanın mânevîyâtının gelişmesi, davranışlarının güzelleşmesi mümkün değildir.

Kur'ân, her durumda istikâmete sarılmayı, her hükümde onu aramayı, ona dönmeyi ve onu hareketlerimize yön veren hâkim bir ruh olarak görmeyi emreder. Bu temel kurallar çerçevesinde davranışlarını düzenleyenlere Yüce Allah dünya ve ahiret mutluluğunu va'd eder.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fu'ad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut ts.
- Ahmed b. Hanbel (ö.855), *Müsned*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, ts.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmud (ö. 1270/1854), *Ruhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm Ve's-Seb'il-Mesânî*, (1-30), Beyrut, ts..
- Bulut, Hasan, *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019.
- Candan, Abdulcelil, *Dinde Aşırılık ve İtidal*, Düşün Yay., İstanbul, 2011.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh: Tâcü'l-Luğa*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1990.
- el-Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, Fazilet Yay., Kahire, 1403.
- Çağrı, Mustafa, "Sıdk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, cilt 37, ss. 98-100.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâü Ulûm'd-Dîn*, Trc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul, 1989.
- Güven, Şahin, "Bir Kur'an İfadesi Olarak Sırât-ı Müstakîm", *Diyanet Aylık Dergisi*, Ankara, Temmuz 2018, Sayı 331, ss. 7-9.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, (Thk. Yusuf Bikâ'î, İbrâhîm Şemsuddîn, Nedâl Alî), (1-4), Beyrut, 1426/ 2005.
- el-İsfahânî, Râgıb (ö. 502/1108), *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredât*, Trc. Mustafa Yıldız, Çıra Yayınları, İstanbul, 2017.
- el-Kâsîmî, Muhammed Cemâluddîn (ö. 1332/1914), *Mehâsinu't-Te'vîl (Tefsîru'l-Kâsîmî)*, Thk. Muhammed Basıl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418.
- Koçak, Zeki, İtikat, "Amel ve Ahlakta İstikamet Üzere Olmak", *Diyanet Aylık Dergisi*, Ankara, Temmuz 2018, Sayı 331, ss. 10-13.
- el-Konevî, Sadreddin (ö.1274), *Fâtîha Sûresi Tefsiri*, İz Yayıncılık, Trc. y., İstanbul, 2009.
- Kutup, Seyyid (ö. 1386/1966), *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. Çev. Sâlih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, İbrahim Türklü, İbrahim Tüfekçi, Dünya Yayınları, İstanbul, 1991.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Berdûnî, İbrâhîm Etfîş, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1964.

- el-Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevazin b. Abdulmelik, *Letâifu'l-İşarât (Tefsîru'l-Kuşeyrî)*, Thk. İbrâhîm el-Besyunî), el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Ammetu lil-Kuttâb, Mısır, ts.
- el-Maturidî, Ebû Mansur, *Te'vîlâtu Ehli's-Sünne*, Thk. Fatıma Yusuf el-Haymi, Beyrut, 2004.
- Mevdûdî, Ebû'l A'la (ö. 1399/1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Trc. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Hamdi Aktaş, İnsan Yay., İstanbul, 1986.
- Muhammed Hızır, Muhammed Zeki, *Yüz Hadiste İstikâmet*, Trc. İshak Doğan, Hüner Yayınevi, Konya, 2012.
- el-Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (ö. 261/878), *Sahîhu Müslim*, (1-8), Beyrut, ts.
- Nursi, Said (ö. 1960), *İşârâtu'l-İcâz*, Envâr Neşriyat, İstanbul, 2017.
- Osmani, Şibbir Ahmet, *Fethü'l-Mülhim*, Dimeşk, 2006.
- er-Râzî, Fahrüddîn (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb (Tefsîru'l-Kebîr)*, Trc. Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Sadık Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesu'r-Risâle, Kâhire, 1420/2000.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid (ö. 1431), *Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru Nehde, Kahire, 1997-1998.
- et-Tirmizî, Ebû İsa (ö. 279/892), *es-Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, Trc. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yay., İstanbul, ts.
- Uludağ, Süleyman-Çağrı, Mustafa, "İstikâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, cilt 23, ss. 348-349.
- Uludağ, Süleyman, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, cilt 24, ss. 229-232.
- Yıldız, Fahrettin, *Kur'ân Aydınluğunda Hayatı Doğru Yaşamak*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003.